

Ян Т. ГРОС

Владислав Гриневич. *Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр.* (НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса, Канад. Ін-т Укр. Студій. – К.; Дніпропетровськ: Ліра, 2012)

Владислав Гриневич створив проникливе, докладно документоване й добре написане дослідження, у якому розглядає громадську думку і позиції різних сегментів радянського суспільства на піку сталінізму. Здавалося б, аналіз дослідника (як і відображено в доволі громіздкій назві книжки) зосередиться на процесах підкорення та включення Західної України в СРСР упродовж 1939–1941 років. Але автор сам собі нашкодів, визначивши книжку як вузькотематичну монографію. Власне, докладно проаналізувавши загальне тло 1930-х років, застосувавши еkleктичну методологію і скориставшись своїми глибокими знаннями західної літератури про сталінізм, Гриневич написав оригінальне дослідження, що є частиною загальнонаукового доробку про СРСР. Його книжку читатимуть (як і належить!) із великим інтересом і користю далеко поза межами середовища спеціалістів – дослідників України.

Гриневич закидає широкі сіті. Він надихається чи, залежно від обставин, знаходить полемічний стимул в істориків радянської епохи і західних науковців. Крім письмових матеріалів, автор майстерно використовує іконографію для потвердження своїх аргументів та інтерпретацій. Звіти таємної поліції і так звані «его-документи» (щоденники, листи, спогади тощо) стають первинними емпіричними джерелами його дослідження. Він використовує літературу, писану еміграційною спільнотою, а також публікації, що з'явилися в СРСР. У суспільстві, насиченому офіційною пропагандою, зауважує дослідник на початку, особистий вплив і обмін думками були найважливішим і найнадійнішим механізмом, що формував погляди людей. Автор занурюється в російські та українські архівні колекції офіційної документації, військових звітів, а також оцінок таємної поліції. Єдиний корпус архівних матеріалів, якого я тут не знайшов, – це польські свідоцтва з Інституту Гувера в Каліфорнії та Інституту Сікорського в Лондоні. А згадую я про них лише через те, що раніше працював із цими колекціями і можу засвідчити, що вони не могли б суттєво вплинути на висновки Гриневича. Автор чудово знається на ремеслі історика й надзвичайно майстерно використовує свої знання в реалізації цього проекту.

Гриневич починає з огляду звітів секретної поліції про ставлення в Радянській Україні та серед складу Червоної армії до перспектив війни перед

її початком, а також реакції на вересневу кампанію 1939 року. Їх слід прочитувати на тлі радянської пропаганди, яка стверджувала, що миролюбний Радянський Союз може воювати лише в захисній війні й не має намірів захоплювати територію іншої держави. У разі війни – твердила мантра радянської пропаганди – Червона армія воюватиме з ворогом на чужій території, адже СРСР сильніший у військовому плані за будь-якого потенційного противника.

Ці питання постали після несподіваного підписання пакту Рибентропа-Молотова. Реакції серед населення, як звітувала поліція, були різними. Серед членів партії, політично просунутих за решту радянського суспільства, зауважували й скептичні голоси: за партією, безумовно, правда, але в деякого викликало запитання, що скаже світовий робітничий клас на цю несподівану зміну. Офіцер Червоної армії, згаданий на ім'я, прирівняв пакт до «сараєвського вбивства». Але загалом населення, як повідомили Нікіті Хрущову, відгукнулося позитивно, адже це вгамовувало його страхи щодо ймовірного початку нової війни. З другого боку, українські націоналісти засмутилися, бо розуміли, що звільнення України з-під радянського ярма відкладається.

Коли радянські війська отримали наказ увійти в Польщу, чимало солдатів не розуміли, з ким і для чого вони ведуть війну (роками радянська пропаганда захищала мир і стверджувала, що лише імперіялісти, але аж ніяк не СРСР, мають намір захопити територію інших країн). Таємна поліція звітувала про поширення серед населення і в рядах Червоної армії чуток, що радянська влада невдовзі зазнає краху, а колективізація припиниться.

Документація з польських архівів пропонує цікаве потвердження такого стану справ. Описуючи свої приватні розмови із солдатами Червоної армії (які дорогою чіплялися до окремих мешканців Західної України та Західної Білорусі з проханням дати їм щось поїсти), польські інформатори повідомляють про повторюваність такої теми: «Ми думали, – казали чимало радянських військових наодинці, почуваячись вільно, – що ви прийдете звільнити нас, а натомість ми тут».

Солдати Червоної армії були шоковані матеріальним достатком, який вони побачили, перетнувши радянський кордон (слід зауважити, що йшлося про найбільш бідні околиці сільської Польщі), і в нечисленних іронічних дотехах, які тоді ширилися і які Гриневиц цитує зі своїх документів, радянські воїни так підсумовували свої відчуття: ми – сила, яка звільняє завойовані території... від хліба та інших споживчих товарів; а також (звертаючись, вочевидь, до населення, яке вони щойно звільнили): ми простягаємо вам руку допомоги, а ноги ви протягнете самі (себто помрете). І знову ж ті-таки матеріальні докази, ті-таки дотепи можна знайти в польських архівних джерелах. Вочевидь, на відміну від піднімецької окупації, у цій ситуації траплялося чимало контактів між місцевим населенням і військовими кадрами та радянськими чиновниками, дислокованими на завойованих територіях. І все ж радянська пропаганда ніколи не відмовлялася від гасла, за яким Сталін втілював «політику миру».

У своїй книжці Гриневич компетентно розповідає про радянські військові кампанії як у Польщі, так і Фінляндії. Текст кваліфіковано проілюстровано світлинами та політичними карикатурами з багатьох джерел, і це дає читачеві нюансоване розуміння прогресу та труднощів, із якими зіткнулися совети. Ми чимало дізнаємося про становище військ і про їхні контакти з місцевим населенням. Загалом це добра соціальна історія нестандартної військової кампанії, що мала на меті не лише перемогти ворожу армію, а й сприяти соціальній та політичній революції.

Як показує Гриневич, успіхи територіальної експансії 1939–1940-х років невдовзі зробили «червоний імперіялізм» модним серед радянських еліт. Польща колись була частиною царської Росії; «Варшава – це російське слово», повідомляла секретна поліція про підслухану розмову між офіцерами Червоної армії, тому Варшаву не можна залишити для німецької окупації. Також радянська інтелігенція дедалі охочіше говорила про законні кордони Радянського Союзу, апелюючи до територій імперської Росії.

Пакт із Німеччиною, як стверджує Гриневич, негативно позначився на пізнішій радянській готовності воювати проти Гітлера. Як військові, так і суспільство були заколисані штучним відчуттям безпеки: «Всі німецькі речі стали модними», а німецькі військові офіцери та офіційні торговельні представники несподівано заповнили московські готелі. Весь час офіційна пропаганда із симпатією простежувала Гітлерів прогрес у боротьбі проти «підбурювачів» і «вироджених» демократій, доповнюючи політичну стратегію соціального забезпечення Третього Райху і міцний промисловий прогрес у Німеччині від часу приходу Гітлера до влади. Десь 1940 року таємна поліція почала перейматися тим, що всезагальний ентузіазм щодо німецьких речей може бути причиною капітулянтських думок, підслуханих у розмові червоноармійців Київського військового округу: мовляв, німецька армія краща, і якщо раптом почнеться війна з Німеччиною, то вона перемає.

Розповідь Гриневича про «перше враження» советів від Західної України та про політичну мобілізацію на вибори 1939 та 1940 років відтворює образ, на який можна натрапити в польських джерелах, хоч автор використовує офіційні радянські звіти та спогади, написані українцями. Вимальовується образ «голодного світу», представленого радянськими солдатами й чиновниками, присланими з СРСР, які зіткнулися з заможним суспільством. На місцевому рівні найочевиднішу допомогу при різних публічних нагодах надавала молодь, зокрема, єврейська. Гриневич відзначає погіршення зовнішнього вигляду людей і міст, а також радянізацію організацій української спільноти та культурних інституцій. Уже тоді радянська таємна поліція почала війну з українським націоналістичним підпіллям. За цей час погіршилися зв'язки між етнічними групами. У цьому контексті належить зауважити, що Гриневич вміщує в своїй книжці стислу, але дуже змістовну та добре документовану розповідь про радянську політику щодо євреїв.

В останній частині книжки автор повертається в часі назад, щоб написати інформативний і документально чудово аргументований есей про боротьбу

за утвердження української національної ідентичности в контексті панівної тоталітарної ідеології 1930-х років. Це був період повзучої русифікації радянського режиму, що тривала впродовж усієї історії СРСР і яку в Україні втілювали з особливим запалом. Останнє очищення українського апарату відбулося 1938 року, з приходом до влади Хрущова та усуненням Коссіора. Уся радянсько-українська інтелігенція, пише Гриневич, для московських прибічників опинилася тоді під підозрою.

«Неприборкане різноголосся» Владислава Гриневича – монографія найвищого гатунку. Вона стосується особливо складного періоду в історії українських земель, і авторові вдалося органічно вмістити величезний обсяг документації в зрозумілу, розумну й дуже добре написану розповідь.

Переклад з англійської Роксоляни Свято